

Improvizace ve vědecké praxi

Jana Kubičková

Stöckelová, Tereza. – Ghosh Abu, Yasar (eds): *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: Sociologické nakladatelství, Slon 2013. Počet stran 250. ISBN 978-80-7419-148-0

Je-li běžné setkávat se se slovem „improvizace“ zejména ve spojení s uměním, pak je nutné knihu *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi* označit za umění ve vědě. Kolektiv autorů pod vedením editorů Terezy Stöckelové a Yasara Abu Ghoshe předkládá čtenářům pestrou paletu výzkumných témat zpracovanou netradičními formami vědeckých textů. Mnohovrstevnaté texty nabízejí mozaiku zajímavých témat, která pokrývají nevyhraněné spektrum různorodých etnografických problémů, jež zpracovávají rozliční autoři. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o sborník vědeckých příspěvků na široké téma z oboru etnografie. Výzkumníci se se svými texty a výzkumy ocitají na hranici metodologicko-vědní praxe. Metodologii etnografického výzkumu si osvojili natolik, že v určitých rutinních schématech začínají nahlížet a reflektovat své výstupy hlouběji. Sledují paralelní časoprostory dějů, aktérů i sebe samých, zamýšlejí se nad autocenzurou a jejími mechanismy, pozorují formy výpovědi aktérů a jejich vnitřní motivace, antropomorfizují světy nesociální a zastavují se nad mýty jinačnosti. To vše spolu souzní v uzavřený celek pomocí vědeckých rozprav a „živých“ autorských dialogů, které jsou přítomny v jednotlivých studiích. Nejedná se tedy pouze o etnografickou či metodologickou

literaturu, kniha skutečně odráží průběh etnografování jako „kreativní proces, ve kterém se prolíná vytváření dat, teoretizace, reflexivita, různé způsoby psaní stejně jako sociální vztahy v terénu i epistemické komunity“ (Stöckelová – Ghosh 2013: 7). Každý z příspěvků je zároveň silnou autobiografií výzkumníka a plně odkazuje k individualizaci oboru etnografie. Za mnohými otázkami a způsoby dotazování, focusování jevů a mechanismy nazírání se skrývá výrazná fenomenologická rovina. V recenzi se tedy pokusím vyhnout jednotlivým tématům a předmětům výzkumů konkrétních studií, které už z povahy věci nabízí samotní autoři pregnantně. Uchopit recenzi přes předměty výzkumu by často znamenalo odkrýt rozuzlení detektivních příběhů, proto se zaměřím na „skryté“ spojující motivy, které dílo dělají výjimečným celkem.

Lucie Žeková svým příspěvkem *Mluvit o Alici aneb ukázkový příklad bomorfizace* předkládá vrchol literárního vědeckého tvaru, ve kterém představuje Alici jakožto prvek výrobního podniku antropomorfní optikou. Dokonale zvládnutý terminologický aparát sociální antropologie vytváří formou napětí a svižného životopisu neobvyklý naratologický útvar pro vědecký text. Článek sám o sobě je vhodným studijním materiálem pro mnohé obory, své roviny si najde antropolog, sociolog, zoolog, literární vědec i třeba běžný čtenář detektivních příběhů. Zdaleka nevyjmenuji všechny obory, jichž se text v konečném důsledku týká, protože čtenář je nucen klást si otázky během každé věty, která je vystavěna se zručností rétorického mistra.

„Alice už porodila čtyři potomky, je zasloužilou matkou. Kromě toho je Alice i zasloužilou pracovnící v jednom z českých výrobních podniků. Je dobrá pracovníce a produkty, které vyrábí, jsou jedny z nejkvalitnějších. Za zásluhy v práci již obdržela několik diplomů, a dokonce jeden pohár. Mezi kolegyněmi a spolupracovnicemi je jednou z nejlepších a těší se také velké

přízní svého šéfa. Dostává stejnou odměnu jako její spolupracovnice, ale občas jí šéf přilepší“ (Stöckelová – Ghosh 2013: 36).

Kdo je Alice a jaké je její povolání? O jakém pracovním prostředí autor píše? Rovina asociací v textu kopíruje běžnou zprávu z terénního výzkumu, ale zpracování, forma a jazyk ji posouvají za hranice interpretačních rovin. S humorem, napětím a lehkostí se dozvídáme vše o Alici, o vztazích na pracovišti, jejich motivacích, o pracovišti a pracovních podmínkách, organizační struktuře i ustavené hierarchii. Každé klíčové téma týkající se Alice je samostatným časoprostorem, do kterého nevstupuje jiný příběh ani jiné časoprostorové schéma. Je přímý, představuje lineární biografii člena výrobního podniku, tedy nakonec překvapivě krásy a jejich kolegyně. Alice je příkladem předmětu i aktéra, slovy Bruna Latoura aktanta i aktéra, a v komplexním měřítku tvoří jednu část, prvek sociologie sítě aktérů. Způsob, jak může být Alice nahlížena a jak dochází k interpretaci jejich sociálních pozic, jsou rozmanité. Vnímáme ji jako spolupracovnici, jako výrobní prostředek, jako kolegyni, jako informátorku matku, zaměstnankyni, živou bytost, pracovníci, nositelku odměn a řádů a při tom všem jako nesvobodnou „Bytost“. Metodika, jazyk, forma, struktura i téma nutí k zamyšlení a otevírá prostor pro nové možnosti sociálních věd. Důležitým parametrem textu je jeho samotné zařazení na první místo v publikaci. Aniž by explicitně pojmenovávalo konkrétní problematiku informátorů, narativních konceptů, jinačnosti, naratologické formy či časoprostorová rozpojení v mezích interpretace, zcela přirozeně v sobě tyto prvky pojímá a řeší. Ostatní příspěvky si volí konkrétní fenomén, z jehož úhlu pohledu pak reflexivně nazírají svoji zkušenost z terénu.

Další tituly jsou v osobní rovině vědce-výzkumníka kritickou sebereflexí vlastních zkušeností. Už cíl sám o sobě je velmi alternativním přístupem a vystavět celý metodologický aparát na kritickém myšlení sebe

sama je iniciačním mezníkem v práci vědců. V publikaci máte tu čest posunout se ve svých vědeckých profesích pod vedením výzkumníků, kteří překročili práh usazených paradigmat a mají zkušenost, znalost a sebevědomí, jež jim umožňují zúročit svou výjimečnost v praxi. Publikace jako celek je převzatými slovy Jana Patočky „prosvícení“ tradičních sociovědních metodologií. Pro autora dalšího příspěvku, Boba Kuríka, který interpretuje filozofickou klasičku, se Patočkův termín „prosvícení“ stává „epistémicko-metodologickým postupem při výzkumu“ (Stöckelová – Ghosh 2013: 58). Způsob uvažování a nahlížení terénních zkušeností v odlišných koutech světa, schopnost vnímat situace po dílčích elementech a umění systematického uchopení definování a skladby zpět do uceleného rámce je obdivuhodná. Autor sleduje rekonfiguraci vlastního výzkumného záměru. Jeho přístup prostřednictvím induktivního myšlení v tvorbě designu výzkumu dosáhne limitů v terénu a postupně přehodnocuje svůj zájem i přístup a čistou dedukcí začne sledovat „neviditelný“ fenomén moci, který je hybatelem v habituálních rolích aktérů. Svým příspěvkem rozkrývá opět neviditelné, jakousi geopolitickou mapu mocenských sítí, přesněji autor hovoří o asymetriích, které etnografické výzkumy vyvolají a mohou „vést až k reflexi, artikulaci, přepisu ideologických map, sebe-transformaci aktivistů či nabourání nerovného toku vědění mezi východem a západem...“ (Stöckelová – Ghosh 2013: 81). Autor hovoří o třech dimenzích geopolitiky v etnografii – empirické, procedurální a politické. Empirickou rovinu spojuje s předmětem a tématem etnografie a přirovnává ji k diskurzivní hře. Rovinu procedurální vidí jako prostor, ve kterém je etnografování realizováno. A nakonec politickou dimenzi, kterou spojuje se silným vlivem sociální dynamiky. Všimá si symetrie a asymetrie mezi habituálními podobnostmi výzkumníků a zkoumaných a dává je do kontextu silné sociálně-politické

dynamiky, pod jejímž tlakem se opět ocitají všichni aktéři i čas a prostor jako takový.

Vědění, výzkum a geopolitické asymetrie a proměny světa jsou ve vzájemné relaci a interakci – navzájem se ovlivňují, a proto nelze říct, že by byly totální, dané a neměnné, nýbrž jsou vždy dílčí, situované a pohyblivé a odvislé od konfigurace jednotlivých etnografických výzkumů.

Relativizaci vnímání a interpretací ukončuje uvozením dalšího příspěvku od Tomáše Ryšky a dialogicky souzní v názoru, že „na místo zobecnitelných a vždy platných závěrů má cenu etnograficky sledovat a textuálně systematizovat konkrétní ‚hru rozdílnosti a podobnosti‘“. Což dle mého názoru lze říci o celé metodologii sociálně vědních oborů.

Dalším spojujícím prvkem celé publikace, jakýmsi leitmotivem a nakonec i synonymem k této knize je jednoduchý výraz „jinakost“. Chápeme-li „jinakost“ jako „formující rámeček uvažování“ (Ryška in Stöckelová – Ghosh 2013: 91), pak je tato kniha právě ukázkou jinakosti, která formuje rámeček uvažování vybraných autorů ve vztahu k volenému vědnímu aparátu etnografie. Tomáš Ryška, autor dalšího příspěvku, píše o tradiční antropologické konstantě „o procesu, při kterém je konstruován ten jiný“ a jinakost pak představuje jako „právě to, co není vlastní etnografovi. Tudíž tím, co antropolog označuje jako jinakost, nepopisuje samotného domorodce, ale to, co ho od něj odlišuje“ (Ryška in Stöckelová – Ghosh 2013: 92). Autor skrze své zkušenosti vhodně nahlíží optikou Bourdieuho konceptu zúčastněné objektivizace. Svě výzkumy pak dává do širokého kontextu odlišných diskurzů a sleduje, jak se stává v rámci svého habitu subjektem v nahlížení na situace, které sleduje jako pozorovatel, zároveň se sám stává objektem v situacích a potřebách pozorovaných. Obdobné „jinakosti“ však sledává i v odlišných přístupech na poli akademické, kde v jednom oboru, též vědní disciplíně, dochází k odlišným názorům,

přístupům a interpretacím, což vede k zášti a nepochopení. Hovoří-li Tomáš Ryška o habitu, hovoří o dispozicích výzkumníka jako vědce, ale zároveň o výbavě získané během života. To vše ovlivňuje výzkumníka v terénu ve vztahu ke zkoumané realitě. Jsou to právě podobnosti a odlišnosti, které definují jinakost, snaha vysvětlit záměr jednotlivce vůči sledovanému objektu vždy nemusí vyvolat pochopení a už vůbec ne potřebu stejné informovanosti o záměrech zkoumaných, které mají s výzkumníkem ve chvíli, kdy jej přijímají. „Nebyl jsem to tedy já, kdo si je vybral za své výzkumné partnery. Jednalo se vždy o vztah vzájemný. Podobně jako jsem si já vybral je, vybrali si také oni mě“ (Ryška in Stöckelová – Ghosh 2013: 112). Tento vztah vytváří ve výzkumu sociální dynamiku a je doprovázen očekáváním, která se odhalují retrospektivně.

Tematicky lehce vybočující příspěvek Ivety Hajdákové se věnuje formou sebereflexe pocitům nepatřičnosti, které zažívala při výzkumu. Zpočátku má čtenář pochyby o vhodnosti zařazení této práce, ale nakonec lze snadno najít mnohé paralely, které odůvodňují existenci látky v této knize. Celý příspěvek i autor jeví se být totiž v celku publikace „nepatřičný“ a v konečném důsledku jeho četby často zažijete frustraci a pocity neúspěšného začlenění nebo právě oné „nepatřičnosti“. Nakonec to byly právě pocity nepatřičnosti a odcizení, které autorce napomohly nahlédnout a přesněji reflektovat strukturu zkoumaného prostředí a vztahy mezi informátory. Článek se myšlenkou vrací k jinakosti Tomáše Ryšky, když konstatuje, že „nepříjemné pocity, nepatřičnost a frustrace z výzkumu také nejsou omezeny na pobyt v terénu a nepůsobí je pouze antropologická ironie mezi antropoložkou a informanty a habituální rozdíly mezi nimi“ (Hajdáková in Stöckelová – Ghosh 2013: 123).

Dílčí příspěvky jsou odrazem habituálních rolí výzkumníků a zároveň jsou ucelenou narační formou. Nad samotnou formou

výpovědi se pozastavuje ve svém příspěvku Štěpán Ripka. Vypovídá-li o sobě informátor příběh, bývá často jednoduše vyhodnocován jako objektivní realita, optikou pravdivosti je často hodnocen na binární škále pravdivé–nepravdivé. Autor u svých informátorů odhaluje skrze jejich vlastní výpovědi atypickou formu narativu. Jedná se o svědectví týkající se obrácení se na víru, kde tento interpretační rámec vytváří pro informátora novou realitu, v níž se přizpůsobuje normám a kódům společnosti, ke které se nově přihlásil. Stejným přetvářením však prochází i výzkumník, a to ve chvíli, kdy do sebe kritiku z pozice církevního hodnostáře „internalizoval“ a řídil podle ní i své chování v terénu. Sesbírané narativy jsou často výzkumníky dále reprodukovány jako odraz objektivní reality, v konečném důsledku však jde o redukci komplexních životů v rámci mechanismu autocenzury. Z mnoha úhlu se tak zužuje prostor „pro komplexitu křesťanských subjektivit a rozšiřujeme propast mezi požadavky na jednoznačnost a koherenci životů na jedné straně a mnohoznačností a nejasností životních okolností a událostí na straně druhé“ (Ripka in Stöckelová – Ghosh 2013: 170). Jako východisko, které umožní vnímání faktů v komplexním měřítku, navrhuje autor postihnout sociální dynamiku tím, že se teoretická svědčení stanou formou fikčních narativů sledovaných konvertitů. Náboženský akt „proměňování se“ bude následně vnímán v rámci různorodé a otevřené praxe.

Centrálním tématem a dalším dílem do mozaiky improvizace v terénní praxi je příspěvek Terezy Dvořákové, která s časovým odstupem reflektuje svou roli ve výzkumu z pohledu problematiky „přehlížení“. Autorka popisuje svoji infiltraci do sledovaného prostředí, ve kterém s informátory sdílí prostory jejich domácností a navazuje velmi blízké a osobní vztahy. Během výzkumu je tak blízko svého zájmu, že nemá vlastní prostor ani pro průběžné zápisy terénních poznámek. Zpětně pak prostřednictvím

analýzy vlastní prezentace výzkumné zkušenosti zjišťuje, že některým aktérům a situacím poskytuje větší prostor, např. na základě institucionálních tlaků. Opětovným nahlédnutím dochází k závěrům, že i v samotném vyhodnocení výzkumu došlo k nepravému rozpoznání hierarchického modelu ve vztahu dospělých a mladistvých, které přehlížením dále reprodukovala. Autorka postupně rekonstruuje „momenty přehlížení jako metodologicky a epistemicky problematické aspekty sociálně vědního výzkumu“ (Dvořáková in Stöckelová – Ghosh 2013: 181), které vedly k mylnému rozpoznání. Zajímavou dialektickou hrou se ukazuje vztah výzkumníka a informátora ve smyslu tlaků ve vztahu podřízenosti a dominance. V mnohých situacích to byla právě etnografka, která převažovala nad objektem výzkumu, ale v neznámém prostředí se častěji ukazovaly dané habituální kompetence jako nedostačující, a zpětně vědkyně hodnotí, že se stala „obětí lokálního násilí“. Tyto momenty si však uvědomuje až zpětně, protože během výzkumu neměla příležitost v daném prostředí tento fakt rozpoznat. Stejně tak píše, že to byly právě mnohé situace, které zaznamenala do svých terénních poznámek jako podstatné k etnografování, a to „na úkor toho, kdo tyto situace komentoval nebo vytvářel“ (Dvořáková in Stöckelová – Ghosh 2013: 199).

V příspěvku Ripky a Dvořákové dochází k paralelní proměně autocenzury, jedna je realizována ve vztahu informátora k svědčení, kdy popírá život před obratem, druhá vychází z autora, výzkumníka, který sám do jisté míry přehlíží situace, momenty i identitu informátora. Jaroslav Klepal přichází s třetím tematizujícím celkem ve vztahu k obdobnému problému a pojmenovává jej jako „etnografickou autocenzuru“, již volí jako hlavní téma svého zájmu zpětné reflexe a rekonstrukce. Uvažování nad mechanismy autocenzury a stanovování mantinelů, co bude či nebude „řečeno“, vede autor v otevřeném dialogu k dizertační práci

svého kolegy výzkumníka, který se zabýval stejným výzkumným tématem ve stejném terénu. V celém příspěvku je zajímavé sledovat právě rovinu interpretace třetího zdroje, řekněme, nového informátora, kterým se stává ona sepsaná dizertační práce, která dále formuje a rozšiřuje nahlížení autocenzury do třetího rozměru daného diskurzu. Kombinace výzkumníka, informátora a textového zdroje tak prohlubuje zamýšlení se nad jednotlivými diskurzivními rámci, a Klepal tak rozšiřuje nazírání na problematiku opět blíže k rovině fenomenologické.